

ATATÜRK DÖNEMİ TÜRK- İRAN İLİŞKİLERİ

AYDIN CAN
Ç.Ü. ÖĞRETİM GÖREVLİSİ

Türk- İran İlişkilerinin Yakın Tarihine Kısa Bir Bakış

Ortadoğu Osmanlı Sultanı'nın en büyük rakibi İran Şahı'ydı.¹ Her iki hükümdara Zil-ullah (Allahın gölgesi) demektiydi. Şah'ın Sultan'da daha büyük bir unvanı vardı; Şehinşah (Şahların Şahı). Osmanlı Sultanı ise padişah (büyük Şah) unvanı kullanırdı. İki hükümdar arasındaki çekişmenin temel nedenlerinden birisi, Sünnî-Şiî zıtlığıydı.² Osmanlı Sultanları Sünnî anlayışta iken, İran Şahları Şiî anlayışı benimsemişti. Diğer anlaşmazlık sebebi de iki hanedanın çıkar çatışmasıydı.³ Bu iki hanedanın ihtirasları kadar monarşileri de birbirine zıttı.⁴

İran'la Türkiye arasındaki ilişkilerin tarihçesi Doğu halklarının İslam idealleri çerçevesinde birleştirme arzusunun, nasıl boş bir hayal olduğunu en iyi kanıtlayacak bir örnektir. İran Uygarlığı'nın doruğa eriştiği bir dönemde, İslam Ordularının İran'ı ele geçirmeleri,⁵ millî İran çizgileri doğrultusunda Şiî mezhebinin İran'da hakim olmasıyla sonuçlandı.⁶ Bu iki ülke arasında hiçbir zaman dostluktan söz edilemedi.⁷

1779'dan beri İran'da Kaçar Şahları hakimdi.⁸ Kaçarlar, İran'ın Kuzeydoğusunda yaşayan Türk kökenli bir aşiretti. Tahran'ın İran'ın başkenti seçilme sebebi Kaçarların anavatanının yakın olmasıydı. Şah, Cengiz Han soyundan geldiğine inanıyordu. Kaçarlar İran'da ayrıcalıklı bir ırk gibiydiler. Oysa İran'da başka ırklar ve aşiretler vardı . Kaçarlar dahil nüfusun büyük çoğunluğu Türkçe konuşuyordu.⁹

1828 Türkmençay Antlaşmasıyla İran gerilemeye başladı ve bu çöküntü o kadar hızlı gitti ki, Rusya'nın Türkistan'ı ele geçirmesinden sonra, Rusya ve İngiltere, İran üzerinde sürekli bir nüfuz kurma mücadelesine girdiler.¹⁰ 1885 tarihinden itibaren Şah Kuzey-batı İran'dan gelen ve Türkçe konuşan Kazak Tuğay'ı tarafından korunmaya başladı. 1907 yılında İran'da meşruti idare kuruldu ve Anayasa uygulamaya konuldu.¹¹ Aynı yıl Şah Muzaffer al-din öldü., yerine oğlu Muhammed Ali Şah geçti. Bu dönemde Şah ile Meclisin arası açıldı.

¹ - Philip Mansel, **Sultanların İhtişamı**, İstanbul 1998, s.66; P. Mansfield, **a.g.e.**, s.108

² - P. Mansel, **a.g.e.**, s.66 ; Aslında İran'da 1502 tarihinden itibaren hakimiyet kuran Safeviler Türk asıllıdır ve konuştukları dil de Türkçe'nin Azeri lehçesidir. Şah İsmail Şii'liği resmi devlet dini haline getirerek Osmanlılarla mücadeleye girişti. İ.H .Göksoy, **Çağdaş İslam Ülkeleri Tarihi** , Isparta 1997s.96-97

³ - Abdülahat Akşin, **Atatürk'ün Dış Politika İlkeleri ve Diplomasisi**, Ankara 1991, s.191

⁴ - P. Mansel, **a.g.e.**, s.66

⁵ -İran, Hz. Ömer devrinde fethedilmiş, İslam Devletine katılmıştır. Bkz. Z. Kitapçı,**Yeni İslam Tarihi ve Türkler I-II**, Konya 1995,s.225-234.

⁶ -İran millî şuuru Zedüştlük ve Maniheizm gibi eski Ari dinlerinin de büyük ölçüde etkisiyle daha ilk devirlerden itibaren hem de en saldırgan bir şekilde Sünnî İslam doktrininin karşısında yerini almış ve Şiilik maskesi altında İslamiyeti çökertmek istemiştir. . Z. Kitapçı, **age** ,s.10-11

⁷ - Karl Krüger, **Kemalist Türkiye ve Ortadoğu, (Nşr. Nihat Önel) İstanbul 1981**, s.163

⁸ - Kamuran Gürün, **Savaşın Dünya ve Türkiye** , Ankara, 1986 s.193; Şenel Özata," İran", **Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi**, İstanbul 1990, s.186

⁹ - P. Mansel, **a.g.e.** , s.75 ;Kaçarlar Anadolu'dan giden Türkmen Kabilelerinden birine mensup olan Ağa Muhammed Han tarafından O sırada Zend'leri devirerek İran'a hakim oldular.

¹⁰-K. Krüger, **a.g.e.**, s.163; P. Mansel, **a.g.e.**, s.72; İngiltere'nin İran'a karşı siyaseti Esas itibarı ile İngilizlerin Hindistan'daki mevcut varlıklarını garanti altına almak temeline dayanıyordu. Rusya ise İran'ı Hindistan ve Basra Körfezi'ne açılmada bir yol olarak görüyordu. Güçlü bir İran istemiyordu. İ. H. Göksoy, **a.g.e.**,s.101

¹¹ -Türkiye ve Mısır'da gerçekleştirilen Modernleşme çalışmaları İran'ı da etkilemişti.1905 Rus- Japon savaşı ve Rus ihtilal girişimi İranlıları cesaretlendirmişti. Anayasa 1830 Belçika Anayasasından ilham alınmış,1979 yılına kadar da yürürlükte kalmıştır. İ.H.Göksoy,**Çağdaş İslam Ülkeleri Tarihi**, Isparta 1997,s.104-105

Meşrutiyet sonrası bir süre İran'da iç karışıklıklar oldu. Meşrutiyetin önde gelen üç lideri ile yüzlerce vatandaş öldürüldü. Bu arada 1907 yılında İngiltere ile Rusya aralarında bir anlaşma yaparak İran'ı kendi nüfuz bölgelerine bölerek paylaşmışlardı.¹² Zamanla Rusya, İran'da üstün duruma gelmişti. **15 Kanlı mücadelelerden sonra 1914'de Meclis tekrar toplandı ve Kaçar ailesinden Devrik Şah'ın büyük oğlu Sultan Ahmed, Şah olarak tac giydi.**¹³ **I. Dünya savaşı sırasında İran hükümeti sözde tarafsızlığını korumayı boşuna denedi.**¹⁴ **Çünkü savaş sırasında İran Türk Rus İngiliz askeri güçlerinin çarpışma alanı olmuştu.**¹⁵

Bolşevik ihtilalinden sonra Rus orduları işgal ettikleri Türk illeriyle beraber Transkafkasya'nın tümünden geri çekildiler. Ardından bu bölgeyi Osmanlı Orduları ele geçirdi ve Kazım Karabekir Paşa karargahını Tebriz'de kurdu. Osmanlıların geri çekilmesinden sonra da Tebriz'de Azerbaycan Sosyalist Partisi, 1920 yılında da Azerbaycan Cumhuriyeti kuruldu. İran, Rusya'nın çekilmesinden sonra İngiliz nüfuzuna girdi. İngiltere, İran'daki Sovyet temsilciliklerini kapattırdı. Bu arada Rusya, 26 Haziran 1919 tarihinde, İran'ın Çarlık Rusya'sı'nın borçlarını silmeye, İran üzerindeki imtiyazlarından vazgeçmeye hazır olduğunu ilan etmişti.¹⁶

İngiltere, 9 Ağustos 1919 da İran'la özel bir anlaşma yaptı. Bu anlaşma ile İran adeta İngiltere'nin himayesini kabul etmiş oluyordu.¹⁷ Fakat bu anlaşma İran Milliyetçileri tarafından sert tepkiyle karşılandı ve İran Meclisi de bu antlaşmayı onaylamadı.¹⁸ Savaştan bıkmış olan kamuoyu nedeniyle İngiltere de İran'a baskı yapamadı. Denikin kuvvetlerinin yenilgiye uğramasından sonra Rusya, tekrar Kuzey İran'ı ele geçirdi. İran'ın bundan sonra Rusya ile anlaşma girişimleri sonuçsuz kaldı.

1920 yılı sonlarında Rusların teşkil ettiği İran Kazak Kıtasında küçük bir zabıt olan ve okuma yazması olmayan Rıza Han, ordunun başına geçti. Elindeki kuvvetlerle harekete geçerek Tahran'a girdi ve hükümet darbesi yaptı.¹⁹ Bu harekette Ziyaeddin Tabatabaî adlı genç bir gazeteci de önemli rol oynamıştır. 1921 de gerçekleştirilen bu darbeden sonra Rıza Han kendisini Baş kumandan ve Savunma Bakanı, Ziyaeddin Tabatabaî'yi ise Başbakan ilan etmiştir.²⁰

Bu arada Rusya, İran politikasını değiştirmiş ve Şubat 1921 de İran'la bir dostluk antlaşması yapılmıştır.²¹ Ziyaeddin reform yanlıydı ancak aşırı planlarından hiçbirini gerçekleştiremedi. Bu başarısızlığı ve aşırı İngiliz yanlısı olması üç ay sonra istifa etmesine ve ülkesini terk etmesine yol açtı.²² Rıza Han Ahmet Şah'ı ikna ederek yeni bir hükümet kurdu ve başbakanlık görevini üstlendi. Daha hükümetin ilk günlerinde Ahmet Şah'ı uzun süreli bir ikamet için Avrupa'ya gönderdi. (Ekim 1923) Aynı tarihlerde 29 Ekim 1923 de Mustafa Kemal, Türkiye'de Cumhuriyeti kurmuştu.

Rıza Han, 1924'de İran'da bir Cumhuriyet hareketi denedi ancak kamuoyunun liderliğini yapan Mollalar buna engel oldular. Rıza monarşiyi devirmek yerine hükümdar

¹² - Bkz. F. Armaoğlu, **20. Yüzyıl Siyasi Tarihi**, Ankara 1995, s.208; K. Gürün, **a.g.e.**, s.193; Peter Mansfield, **Osmanlı Sonrası Türkiye ve Arap Dünyası**, İstanbul 1975, s.108

¹³ - P. Mansel, **a.g.e.**, s.80-82

¹⁴ - Kruger, **a.g.e.**, s.164

¹⁵ - P. Mansfield, **a.g.e.**, s.108

¹⁶ -K. Gürün, **a.g.e.**, s.193-194

¹⁷ - P. Mansfield, **a.g.e.**, s.108, K. Gürün, **a.g.e.**, s.194; K. Kruger, **a.g.e.**, s.165

¹⁸ - F. Armaoğlu, **a.g.e.**, s.208 P. Mansel, **a.g.e.**, s.149

¹⁹ - P. Mansel, **a.g.e.**, s.149

²⁰ - K. Gürün, **a.g.e.**, s.194--Meliha Anbarcıoğlu, "Gazi Mustafa Kemal Atatürk ve İran'da Yapılan Reformlar" **Doğu İleri Dergisi III/4 Ankara 1983**, s.11

²¹ - F. Armaoğlu, **a.g.e.**, s.208; P. Mansfield, **a.g.e.** s.108-109

²² - K. Gürün, **a.g.e.**, s.194

değiştirmeye karar verdi.²³ 31 Ekim 1925’ de İran Meclisi Kaçar Hanedanlığına son verdi. 23 Aralık 1925’de Rıza Han, Meclis tarafından İran Şahı ilan edildi. 25 Nisan 1926’ da görkemli bir törenle Rıza Şah tac giydi. Oğlu, Muhammed Rıza Pehlevî²⁴ de resmen Veliiaht tayin edildi.²⁵

Türkiye - İran İlişkileri

Milli mücadele yıllarında Ankara, Müslüman komşuları ile ilişkilerini geliştirmeye çalışmıştı. Bunda İslami motifleri de kullanmıştı. Türkiye İran ve Afganistan’la siyasi ilişkilere girmişti.²⁶ Türkiye ile İran arasındaki diplomatik ilişkiler 1921 yılında başlamıştır. Mümtazüddevlle 1921’de İlk olağanüstü İran elçisi olarak Ankara’ya gelmişti.²⁷ İran Elçisi Mümtazüddevlle 30 Haziran 1922 tarihinde Mustafa Kemal’e itimatnamesini sunmuştu.²⁸ İran heyetine Mukadden mahallesinde 5-6 odası olan bir bina tahsis edilmişti.²⁹ Milli Hükümet tarafından Türkiye’nin doğu politikasını iyi bilen ve Mustafa Kemal’in sevgi ve güvenini kazanmış Memduh Şevket (Esental) Bey de İran’a gönderilmişti.³⁰ Daha önce Azerbaycan’ın bağımsızlığı sırasında Bakü elçiliği yapan Memduh Şevket Bey değerli devlet adamlarından biriydi. Tahran’da en kritik dönemlerde görev yaptı. Daha sonra Kabil’e gönderildi.³¹

7 Temmuz 1922 tarihinde Rus Sefiri Arolof İran sefiri onuruna bir ziyafet vermişti. Aralof’un verdiği bu ziyafete Mustafa Kemal de katılmıştı. Mustafa Kemal Bu ziyafette yaptığı konuşmasında İran-Türkiye ilişkilerine değinerek şöyle diyordu.

*“İçimizde hakikaten büyük bir boşluk vardı. O da İran milletinin mümessilinden mahrumiyet. Bugün ona da muvaffak olduğumuzdan dolayı bahtiyarız. Türkiye halkının şark milletleriyle, Rusya ile Azerbaycan ile Afgan ile İran ile olan revabatı yalnız hissi hayat üzerine mübteni değildir. Hakiki maddi gayr-ı kabil-i bedel bir takım esaslara dayanmaktadır...Türkiye’nin bugünkü mücadelesi yalnız kendi nâm ve hesabına olsaydı belki daha kısa, daha az kanlı olur ve çabuk biterdi.... Müdafaa ettiği dava bütün mazlum milletlerin, bütün şarkın davasıdır...Şimdiye kadar Devlet-i Aliye-i Osmaniye unvanı altındaki imparatorluk ile Devlet-i Aliyye-i İraniye arasındaki münasebatın İranlıların ve Türkiye halkının ciddi temayüllerine mutabık tecelli edememiş olduğunu itiraf etmek lazımdır. Fakat bugün İranlı kardeşlerimiz emin olabilirler ki Türkiye’nin başında bulunanlar aynı adamlar değildir... İran Millet ve Devleti hakikî temas noktalarını bulmuştur. Bunun tecellisi pek feyizli olacaktır. Bu feyizden yalnız Türkiye ve İran değil bütün şark milletleri mütefeyyiz olacaktır....”*³²

Mustafa Kemal’in bu veciz konuşmasında da işaret ettiği gibi iki ülke arasında çok yönlü ilişkiler her dönemde mevcut olmuştur. Özellikle 1918-1925 yılları arası bazı anlaşmazlık konuları ilişkileri olumsuz etkilemiştir. Bunlar mezhep anlaşmazlıkları, hudut

²³ P. Mansel, a.g.e., s.149-150

²⁴ - Muhammed Rıza Pehlevî son İran Şahı’dır.1979 İran devrimi ile devrilmiştir.

²⁵ - M. Anbarcıoğlu, a.g.m., s.12-13; P. Mansel, a.g.e., s.150; K. Gürün, a.g.e., s.195

²⁶ -Türkiye’nin İran ve Afganistan’la ilişkiye girmesindeki bir amacı da İngiltere’nin bu ülkelerdeki menfaatlerine zarar vermektir. Zira Anadolu’da İşgalci Yunanlılara en büyük destek İngiltere’den geliyordu. Ahmet Özgiray, “İngiliz Belgeleri Işığında Türk-İran Siyasi İlişkileri (1919-1938)” **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi – XI / 33**,s.687,

²⁷ - Hasan Berke Dilan, **Atatürk Dönemi Türkiye’nin Dış Politikası (1923-1939)**, İstanbul 1998, s.74 ; İran Ankara Hükümetini 22 Haziran 1922 de tanımıştı. İsmail Soysal, **Türkiye’nin Siyasal Andlaşmaları**,s.274

²⁸ - Mümtazüddevlle İsmail Han’ın itimatnamesini sunması dolayısı ile yaptığı konuşmaya M.Kemal’in cevabi konuşması için bkz. **Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri-II**, s.42

²⁹ - A. Akşin, a.g.e., s.191

³⁰ - H.B. Dilan, a.g.e., s.74

³¹ - K. Gürün, a.g.e., s.192

³² - **Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri (I-III) III**, Ankara 1997 s.43-45

anlaşmazlıkları, Türkçülük, Kürtçülük cereyanları gibi konulardı. Ancak zaman zaman ilişkilerin olumlu şekilde düzenlenmesi için bazı girişimlerde de bulunulmuştu. 1923 Aralık ayında Türkiye İran Hükümetine bir nota ile İranlılarla ilgili “acem” sözcüğünün kullanılmayacağını bildirmiş, buna karşılık İran Hükümeti de bütün resmi dairelere ve gazetelere “Osmanlı” yerine “Türkiye” tabirinin kullanılmasını emretmişti. 1925 yılında da her iki ülkenin basınında birbirleri aleyhinde suçlayıcı ve küçültücü nitelikte yazıların önlenmesine çalışılmıştır.³³

Rıza Şah Mustafa Kemal'in Türkiye'de geliştirdiği reformlardan büyük ölçüde etkilemişti. Bu nedenle Mustafa Kemal örneğindeki gibi İran'da köklü reformlar yapmak ve ülkesinin çağdaşlaştırmak istiyordu.³⁴ Gerçekten Rıza Şah'ın İran'da yapmak istediği reformlar Mustafa Kemal'in Türkiye'de daha önce gerçekleştirdiklerine benzetmektedir. Zira Mustafa Kemal Batıyla olan daha geniş ilişkileri nedeniyle pek çok yenilikleri Rıza Şah'tan önce uygulamaya koymuştur. Mesela Mustafa Kemal 1924 de Halifeliği lağvetmiştir. Çünkü onun için siyasi reform dinde reform demektir. Bu gelişme Rıza Şah nazarında olumlu karşılanmıştı. Ancak Hilafetin kaldırılması, İran'daki gerici zümre tarafından iyi karşılanmamıştı. Bu da İran-Türkiye ilişkilerini olumsuz yönde etkilemişti.³⁵ Rıza Şah'ın Türkiye'den etkilenecek bir ara ülkesinde Cumhuriyet rejimini kurmak istemiş³⁶, ancak kamuoyunun şahlık sistemini devam ettirmek istemesi nedeniyle, Rıza Şah Cumhuriyet fikrinden vazgeçmiştir. İran'da Cumhuriyet kurma fikri Kaçar Hanedanına son verilmesi sonrasında tartışılmıştı. Yani henüz bu sırada, Rıza Han, Şah unvanını almamıştı. Rıza Han'ın cumhuriyetle, Şahlık arasında bocalaması Ankara'da dikkatle izlenmiş, Cumhuriyetin reddedilmesi üzüntüyle karşılanmıştır. Ancak daha sonra Şah'ın giriştiği reform hareketleri Türkiye tarafından da, daima desteklenmiştir.³⁷ Rıza Han Şah olarak İran'ın başına geçtikten sonra Mustafa Kemal ve Türkiye ile yakın ve samimi ilişkiler kurmuştur.

İran'da Reformlar

25 Nisan 1926 da taç giyen Rıza Şah, reform hareketlerine başladığında bütün devlet teşkilatı ve müesseselerinde batılılaşma planları uygulamak istedi. Fakat bu çalışmalarını Mustafa Kemal'in Türkiye'de yaptığı şekilde geniş ve çok yönlü değildi. Nedeni de daha önce belirttiğimiz gibi, gericilerin ve tutucuların her türlü yeniliğe karşı çıkmasıydı. Reformları Türkiye'deki gibi İran'da uygulayamayacağını anlayan Rıza Şah, muhaliflerinin nüfuzlarını bir ölçüde kırmak için özellikle eğitim alanında birçok yenilik yaptı.³⁸ İran'da ilk öğretimi zorunlu hale getirdi. 1932 de ülkede yabancı okulların açılmasını yasakladı. Tarihi eserlerin korunması için müzeler ve kitaplıklar kurdurttu. Ayrıca bilgisizliğin ve bağınazlığın simgesi olarak gördüğü sarık, cübbe ve kadınlarda peçenin ve çarşafın kaldırılmasını emretti.³⁹ Eğitim sisteminde vatan severlik, milliyetçilik ve batılı düşüncenin yerleşmesine önem verdi.⁴⁰

Rıza Şah'ın İran'da başlattığı reformlar diğer alanlarda da gerçekleştirilmiştir. Kadınlara siyasi, adli ve fennî alanlar dışında çalışma hakkı getirildi. Sportif çalışmalar desteklendi. Rıza Şah dini alanda olduğu gibi dil inkılabında da Mustafa Kemal kadar cesur

³³ - M. Anbarcıoğlu, **a.g.m.**, s.7-8 ;İki ülke arasındaki 1923 Yılındaki ilişkileri olumsuz etkileyen sorunlardan biri bir Türk ile İranlının evlenmesi, bir başkası da Türkiye'de ikamet eden İranlılardı. bkz. Ahmet Özgiray, “İngiliz Belgeleri Işığında Türk-İran Siyasi İlişkileri (1919-1938)” **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi – XI/33**,s.687-688

³⁴ - F. Armaoğlu, **a.g.e.**, s.209

³⁵ -Gönlübol-Sar, **a.g.e.**, s.89

³⁶ - K. Gürün , **a.g.e.** , s.194- M. Anbarcıoğlu, **a.g.m.**, s.13

³⁷ - Orhan Koloğlu, **Mazlum Milletler Devrimleri ve Türk Devrimi**, Ankara1979, s.68

³⁸ - F. Armaoğlu, **a.g.e.**, s.209;

³⁹ - M. Anbarcıoğlu, **a.g.e.**, s.14,P. Mansel age.153

⁴⁰ --K. Krüger, **a.g.e.**, s.9-10

hareket edemedi. O da laikliği, Arap harflerini kaldırılmasını, tatil gününü cumadan pazara çevirmeyi miladi takvime geçmeyi düşündü, fakat kültürel yapı, etrafındaki tutucu danışman ve bilginlerin ince hesapları ve İran ile Batı dünyası arasındaki kopukluk nedeniyle, dinî ve sosyal kurumlara karşı daha yumuşak bir müdahaleyi tercih etti. Farsça'yı Arapça'nın etkisinden kurtarmak için Ferhengistan'ı kurdu.⁴¹

Rıza Şah kadın hakları konusunda da Türkiye'den çok etkilenmiştir. 1934 de Türkiye de yüzleri ve başları açık kadın aydınları gördükten sonra İran'da da kadınların serbest bırakılmalarını istemiş. 1936 yılında peçe yasaklanmıştı.⁴² Rıza Şah askerî alanda da yeni düzenlemelere gitti. Orduyu düzenledi ve iyi bir disipline soktu.⁴³ Yüksek Harp Akademisini açtı. Bu reformlara paralel olarak sağlık alanında da yasalar çıkarttı. Rıza Şah ekonomi alanında da reform hareketleri gerçekleştirmiştir.⁴⁴ Ancak İran'da Türkiye'deki gibi bir devletçilik sistemi uygulayamadığından bazı ekonomik meselelerin çözülmesinde ağırlığını koymuştur. Kapitülasyonları da kaldırmıştır.⁴⁵

İran'da bu sosyal ekonomik ve kültürel alanlarda yapılan reformlar sonucu, koyu Şii din adamlarının bütün karşı koyma ve direnmelerin rağmen din politikadaki etkisini önemli ölçüde kaybetti. Ancak, İran'ın Türkiye gibi laikleştirilmesi mümkün değildir. Bununla beraber milliyetçilik gururu, diğer duygulara üstünlük sağladı. Bunun bir sonucu olarak da İran ve Türkiye arasındaki tarihi anlaşmazlıklardan en önemlisi olan mezhep anlaşmazlığı sona erdi. Bundan her iki devletin başındaki liderlerin, Mustafa Kemal ve Rıza Şah'ın gerçekçi yaklaşmalarının payı çok büyüktü.

İran'ın modernleşmesinde büyük rolü olan Rıza Şah, yaptığı reformlarda daha önce belirttiğimiz gibi sadece batı uygarlığından etkilenmemiş özellikle komşu Türkiye'den de büyük ölçüde etkilenmiştir. Mustafa Kemal'in Pan-İslamizm ve Pan-Turanizmden vazgeçtiğini ortaya koyması ve Türkiye'nin barışçı Milliyetçilik anlayışı Rıza Şah'a ve İran halkına güven vermişti. Bu da iki ülke arasındaki dostane ilişkilerin gelişmesinde önemli rol oynadı.⁴⁶

Türkiye ve İran arasındaki anlaşmazlık konularından biri de sınır bölgesinde yaşanan huzursuzluklardı. Kürtlerin yoğun olarak yaşadığı bölge Osmanlı Devleti ile İran arasında bir savaş bölgesi olarak kalmış, Sünnî olan Kürt aşiretleri de çoğu zaman Osmanlılarla birlikte İran'a karşı savaşmışlardı. Ancak XX. yüzyılın başlarında özellikle dış etkenler sonucu bölgede yaşayan aşiretler arasında milliyetçilik düşünceleri yayılmaya başladı. Sevr Anlaşmasında Kürtlere bazı haklar vaat edilmişti. Ancak Türk Milli Mücadelesi sonucu Sevr yırtılıp atılmıştı. Lozan Konferansında da İsmet Paşa 23 Ocak 1923 deki, toplantıda yaptığı konuşmada Kürtlerin Türklerden ayrı bir unsur olmadığını savunarak antlaşmaya Kürtlerle ilgili bir madde koydurtmadı.

Lozan Barışından sonra önce Musul sorununda, Nasturi Ayaklanmasında⁴⁷ arkasından Şeyh Sait İsyanının bastırılması sırasında bazı Kürt aşiretlerinin sınırı geçerek baskın yapmaları, sınır tecavüzlerinin artması iki Türkiye ile İran arasında karşılıklı suçlamalara ve

⁴¹ - Rıza Şah'ta bu fikir Türkiye'deki Türk Dil Kurumu'ndan kaynaklanmıştır. M. Anbarcıoğlu, **a.g.m.**, s.14

⁴² - P. Mansfield , **a.g.e.**, s.109

⁴³ - F. Armaoğlu, **a.g.e.**, s.209; P. Mansel, **a.g.e.**, s.149-150

⁴⁴ - P. Mansfield , **a.g.e.**, s.109

⁴⁵ - F. Armaoğlu, **a.g.e.**, s.209; P. Mansel, **a.g.e.**, s.149-150

⁴⁶ - Rıza Şah ülkesinde korku alan bir idare kurmuştu. Çok hırslıydı ama yine de sade bir yaşam sürdürdü. 1941'de ülkesinden ayrılmış 1944'de Johannesburg'da ölmüştür. P. Mansel, **a.g.e.**, s.153

⁴⁷ - Nasturi Ayaklanması için bkz. Mehmet Çevik " Büyük Devletlerin Doğu Anadolu ve Kuzey Irak Politikalarında Bir başka Unsur; Nesturiler" **B.A. T.S. Bildirileri- I**, Ankara 1996, s.88-100; Nesturiler için ayrıca bkz. **III.Bölüm dipnot No.70**

protestolara neden olmuştu.⁴⁸ Bundan başka iki ülke arasında sınır anlaşmazlıkları vardı. Bu ve benzeri sorunları çözümlenmek için 22 Nisan 1926 da Tahran'da iki devlet arasında bir Dostluk ve Güvenlik Antlaşması imzalandı.⁴⁹ Bu antlaşma 22 Mayıs 1926 tarihinde T.B.M.M.'nde onaylanmıştır. Antlaşmanın 11. maddesi gereğince, imzalandığı tarihten 5 yıllık bir süre için yürürlüğe girmiş, onay belgeleri sonradan Tahran'da teati edilmiştir. 15 Haziran 1928 tarihinde 1926 antlaşmasına ek bir protokol imzalandı.⁵⁰

İki ülke arasındaki sınır meseleleri bu antlaşma ile çözüme kavuşturulamadı. Çünkü İran anlaşmalarından doğan sorumluluğunu yerine getirmiyor, sınırlarda eşkıyalık yapan Türk vatandaşı şaki Kürtleri siyasi mülteci olarak kabul ediyordu. Onları elinde tutmayı kendi menfaatine uygun görüyordu.⁵¹

1931 Yılında Türk- İran ilişkilerinde belli bir iyileşme görüldü. Çünkü Türkiye İran'ı özel dostları arasında mütalaa etmeye başlamıştı.⁵² İran'la Türkiye arasındaki sınır mesellerine 23 Ocak 1932 tarihinde Tahran'da imzalanan İlki Türk –İran Sınırı Hattı'nın tayini Diğer Uzlaşma Adli Tesviye ve Hakemlik Antlaşmalarını içeren ikinci bir antlaşma imzalanmıştır.⁵³ Böylece süregelen sınır sorunlarına çözüm bulunmuş oluyordu. Bu antlaşmanın uygulanması sırasında Ağrı Dağı sınır bölgesinde bazı değişiklikler yapılmıştır.⁵⁴ Tahran anlaşmalarından sonra 5 Kasım 1932 tarihinde Ankara'da yeni bir Dostluk ve Güvenlik Antlaşması imzalanmıştır.⁵⁵ Yeni bağitlar yürürlüğe girince daha önceki 1926 Antlaşması ve 1928 Protokolü kendiliğinden ortadan kalkmıştır.⁵⁶

5 Kasım 1932 de Türkiye ve İran arasında imzalanan Dostluk Antlaşmasından sonra iki ülke arasındaki ilişkiler çok yönlü olarak iyi yönde gelişmeye başladı. İyi yönde gelişen ikili ilişkiler 1934 yılında Mustafa Kemal'in daveti üzerine Rıza Şah'ın Türkiye'ye gelmesiyle doruk noktasına çıktı.⁵⁷ 1933 yılında Türkiye'nin İran Büyükelçisi Münir Hüsrev (Gerede) Bey İran Şahı'nın huzuruna gittiği zaman Mustafa Kemal'le 1934 yılı ilkbaharında görüşmeye karar verdiğini söylemişti. Türkiye, İran Şahı'nın bu isteğini memnuniyetle kabul ederek resmi davette bulundu. Bu karar 1934 yılı Mart ayında İran Başbakanı tarafından resmen açıklandı.⁵⁸

Rıza Şah 10 Haziran-6 Temmuz 1934 tarihleri arasında Türkiye'ye gelerek incelemelerde bulundu. Dönemin gazetelerinde bu ziyaretle ilgili iki ülke arasındaki dostluğu ve samimiyetin önemi vurgulayan hararetle ve içten gelen yazılar yazılmıştı.⁵⁹ Şah'ın

⁴⁸ - Dışişleri Bakanlığı, **Türkiye Dış Politikasında 50 yıl, Cumhuriyetin İlk On Yılı ve Balkan Paktı 1923-1934**, Ankara 1973,s.42

⁴⁹ -- Bu antlaşma için bkz. **Cumhuriyetin On Yılı** , s. 42-45; Sosyal , age, s. 276-278; **Atatürk'ün Milli Dış Politikası-II (A.M.D.P. -II)-** . Ankara 1981, s.397 vd.; M. Anbarcıoğlu age, s.12; P. Mansfield, **a.g.e.**, s.108 vd, **Aydın Tarihi, C:18** , s.4118-41120

⁵⁰ - Bkz. **Cumhuriyetin On Yılı** , s.48; Soysal, **Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları**, s. 276; **Aydın Tarihi C.18**, s.4118-4120 ;Bu protokol T.B.M.M.' de 29 Kasım 1928 tarihinde tasdik edilmiştir Bu konu ile ilgili T.R.Bey'in yapmış olduğu konuşma için bkz.N.Menemencioğlu, **a.g.e.**,59

⁵¹ -1930 da çıkan isyanda Türk basını İran'ı isyancıları korumak ve kasıtlı davranmakla suçladı. İsyancılar kaçarak İran'a sığınıyorlar ve siyasi mülteci muamelesi görüyorlardı. A. Özgiray **a.g.m.**,s691.

⁵² -A. Özgiray, **a.g.m.**, s.692-693;Bu arada Türkiye'nin Tahran Büyükelçisi M.Şevket Bey görevini Hüsrev (Gerede)Bey'e bıraktı. M. Kemal Hüsrev Bey'e iki ülke arasındaki dostluğu kuvvetlendirmesi talimatını vermişti. A. Özgiray, **a.g.m.**, s.692

⁵³ - **A.M.D.P.- II**, Ankara 1981, s.525 vd.;Türkiye –İran Hudut İtilafnamesi ile ilgili T.Rüştü Bey T.B.M.M.' de yaptığı konuşmada “Bugün tasdik,i alinize arzedilen muahede hakikaten iki komşu devlet arasında asırlardan beri süren ve hep yanlış anlamak ve anlaşamamazlık yüzünden devam eden bir ihtilafa nihayet veriyor” diyordu N. Menemencioğlu , **a.g.e.**,s.150; Aynı konuda bkz. Kimros, **a.g.e.**,s.695

⁵⁴ -Küçük Ağrı Dağı olarak anılan yeri İran Türkiye'ye verdi buna karşılık güneyde bir arazi İran'a verildi.

⁵⁵ - **A.M.D.P.-II**, s.525 vd.; Soysal, **a.g.e.**,622-623

⁵⁶ -İ. Soysal, **a.g.e.**, .276;H.B. Dilan, **a.g.e.**,s.75

⁵⁷ - A. Akşin , **a.g.e.**, s.195

⁵⁸ -Rıza Şah Pehlevi'nin Türkiye'ye gelişi ile ilgili yazışmalar için bkz. **A.M.D.P.-II** ,s.219-220/228-230

⁵⁹ - **Aydın Tarihi**, Temmuz1934, S:7

ziyaretinin amacı olarak şunları belirtebiliriz. İki ülke arasındaki sorunları karşılıklı konuşarak çözüme kavuşturmak ve İran'da yapılacak reformlarda Türkiye'nin tecrübelerinden yararlanmak⁶⁰

Rıza Şah, İran Başbakanı üç ordu kumandanı ve yüksek rütbeli memurlardan yirmi kişilik maiyeti ile birlikte 10 Haziran 1934 günü Gürbulak sınırından Türkiye'ye giriş yaptı. 16 Haziran'da da Ankara'ya ulaştı.⁶¹ Türkiye bu ziyaretin önemini vurgulamak için her şeyi yaptı.⁶² Rıza Şah ilk kez İran dışına çıkıyordu. Ankara'da Mustafa Kemal ve devlet erkani tarafından resmi törenle karşılandı. Halk da Şah'a coşkulu tezahüratta bulunmuştu. Şah'ın Ankara'da bulunduğu sırada büyük katılımlı şenlikler ve muazzam gösteriler yapılmıştı.⁶³

Rıza Şah, 1 Temmuz'da İran'a dönmek için İstanbul'dan ayrıldı. 6 Temmuzda Türk sınırından İran topraklarına girdi. Rıza Şah'ın Türkiye ziyareti ile ilgili, dış basında da yazılar çıkmaktaydı. Yine bu ziyaretle ilgili İran gazeteleri de samimi yazılar yazdılar. İlk önceleri Rıza Şah'ın Türkiye'deki ikamet süresi 15 veya 17 gün olarak planlanmış iken Mustafa Kemal'in daveti üzerine Eskişehir, İzmir Balıkesir ve Çanakkale'yi ziyaret etmesi ve İstanbul'da iki gün daha fazla kalması seyahatin 27 gün sürmesini sağladı. Rıza Şah hududu geçtikten sonra yanındakilere şunları söylemiştir. *“Biz büyük bir insan ile görüşmeye gitmiştik. Biz de milletimizi onun milletini ulaştırdığı seviyeye erdirmeliyiz.”*

Bu sözlerle Şah'ın Türkiye seyahatinden ve M. Kemal'den ne derece etkilendiği anlaşılmaktadır.⁶⁴ Gerçekten de Rıza Şah Mustafa Kemal'in fikirlerinden ve Türkiye'de gördüğü gelişmelerden büyük ölçüde etkilenmiş. İran'a döner dönmez reform hareketlerine hız vermiştir. Rıza Şah'ın oğlu veliaht Rıza Şah ve Şah'ın yanında bulunan devlet adamlarının hatıralarında bunu açıkça görmek mümkündür.⁶⁵

Rıza Şah'ın Türkiye ziyareti sonunda iki ülke arasında ilişkiler tamamen düzeldi. Bunun dışında Ortadoğu'da barış ve güveni sağlamak için de iki ülke ortak bir politika izlemeye önem verdiler. Türkiye'nin Milletler Cemiyeti meclis üyeliğine seçilmesi sırasında, İran da adayken, Türkiye lehine adaylıktan çekilmiştir. İran'ın bu hareketi Türkiye tarafından çok mütehassis karşılanmıştır.⁶⁶ İran Şahının Türkiye'yi ziyaretinden sonra Türkiye'nin çabaları ile İran ile Afganistan arasındaki sınır anlaşmazlığı da çözümlenmiştir. Bu konuda Türkiye iki ülke arasında hakemlik yapmıştır. Bundan başka İran'ın Irakla da aralarında sınır ihtilafları bulunuyordu. İran-Irak sınır anlaşmazlığı da bir süre sonra halledildi. Sonuçta da Türkiye'nin çabaları ile bu dört devlet arasında bir doğu paktı kuruldu.

⁶⁰ - M. Anbarcıoğlu, **a.g.m.**, s.21 ; **Ayın Tarihi**, Mayıs 1934 S:56 s.110 vd. ; **Ayın Tarihi**, Mayıs 1934 S:56 , s.112

⁶¹ - Şahın ziyareti ile ilgili gelişmeler gün gün anlatılıyor, bkz. **Ayın Tarihi** Temmuz1934, S:7

⁶² -Bu ziyaretle ilgili bkz. L. Kinros ,**Atatürk**,1981,s.695 vd.

⁶³ - A. Akşin, age, s.195; 16 Haziran Hakimiyet-i Milliye 'de Bolu mebusu Falih Rıfkı Bey Şah'ın Ankara'nın tarihinde unutulmaz bir hatıra olarak kalacağını işaret ederek İran ve Türkiye arasındaki rabitaları kaydediyordu. 19 Haziran tarihli Cumhuriyet'te de “komşu İran'ı bizim denizlere indirmeliyiz “başlıklı yazısında Yunus Nadi Bey İran'ın en iyi transit yolunun Türkiye'den geçeceği ,Türkiye'nin bu konuda her türlü kolaylığın İran'a sağlaması gerektiğinden bahsediliyordu. Bkz. **Ayın Tarihi**, Temmuz1934(1-30 Haziran 1934) , S:7

⁶⁴ -İ. İnönü Şah'ın ziyareti ile ilgili hatıralarında “Rıza Şah'a memleketimizde görmek istediği her yer ,Hatta genelkurmaydaki hazırlıklar ve askeri tertipler gösterilmiş , bütün kapılar açılmış tam bir dostluk emniyeti sağlanmış. Rahmetli Şehinşah ,bütün bu iyi dostluk çabalarını ve muameleleri tam değeri ile takdir etmiştir. Aramızdaki bu iyi münasebetler ölümüne kadar sürmüştür. İ. İnönü, **Hatıralar-II**,s.267-268

⁶⁵ - M. Anbarcıoğlu, **a.g.m.**,s.24-25

⁶⁶ - **Ayın Tarihi** 1-30 Eylül 1934 S:10, s.108 ; Çin'den boşalan daimi azalığa Çin ve Türkiye talip olmuş İran Türkiye lehine adaylıktan çekilmiştir. Türkiye ve İspanya M:C:Konseyi azalığına seçilmişlerdir. **Ayın Tarihi**, 1-30 Eylül 1934 S:10, s.178-179

8 Temmuz 1937 de kurulan Sadabat Paktı İran, Irak, Türkiye ve Afganistan temsilcileri tarafından Tahran'da imzalandı.

1941 de Rusya ve İngiltere İran'ı işgal etti. Rıza Şah tahtan çekildi. Yerine Muhammed Rıza Şah geçti. Son İran Şahı Muhammed Rıza Şah döneminde İran Türkiye ile olan dostluğunu bozmuştur. Şah içerideki mollaları memnun edebilmek için Safeviler ve Kaçarlar dönemindeki kanlı oyunları tekrar yürürlüğe koymuştur. Türkiye'deki Alevi vatandaşlarımıza karşı Şiilik propagandalarına başlanmıştır. 1979 İslam devriminden sonra iktidara gelen Humeyni zamanında ise Türkiye'ye karşı tamamen düşmanca bir politika izlenmeye başlandı. Hatta, Yüce Atatürk'e hakaret etmeye kadar işi vardırıdılar. Bunun yanı sıra Türkiye'deki bölücü teröre destek vermeleri de iki ülkenin arasının iyice soğumasına neden oldu. Oysa iki ülkenin dostluğu her iki ülkenin de menfaatinedir. Günümüzde ise İran A.B.D.'nin ilk hedefi olarak gözükmektedir.

Atatürk'ün İran'a karşı izlediği politikayı, O'nun genel dış politika anlayışında aramak gerekir. Bilindiği gibi Atatürk'ün dış politika anlayışının temelinde barışçılık ve insancılık önde gelen özelliklerdir. Milli mücadele yıllarında Büyük taarruz sonrası Türk ordusu Yunanlıları takiben İzmir'e girdiğinde şehir alevler içindeydi. Yunanlılar giderayak İzmir'i ateşe vermişlerdi. Mustafa kemal de İzmir'e geldiğinde bu manzara karşısında çok üzülmüştü. Buna rağmen, kin ve nefreti bir yana bırakarak, o ortamda bile Yunanlılarla nasıl dostluk kuracağını, düşündüğünü söylemiştir. Yine Atatürk, Osmanlıdan beri Türkiye'nin bir numaralı düşmanı gözüken Ruslarla dostluk kurmayı başarmış ve bunu uzun yıllar sürdürebilmiştir. Atatürk'ün bu politikaları hiçbir zaman pasiflikten veya asla korkudan kaynaklanmamış, tamamen akılcılıktan kaynaklanmıştır. Çünkü komşuları ile barış kuramayan devletlerde istikrar kurmak mümkün değildir. Türkiye'nin o tarihlerde, acilen huzura ve istikrara ihtiyacı vardı. Ayrıca komşudaki yangın size de sıçrayabilir. Atatürk, komşularla iyi geçinmeyi hem Türkiye, hem bölge, hem de dünya barışı için önemli görüyordu. Emperyalistlerin temel politikalarından biri olan ülkeleri ve milletleri birbirine düşürmek ve onları sömürmek anlayışını, Atatürk çok iyi sezinlemiş ve hayatını emperyalizmle mücadeleye adanmıştır.

Atatürk'ün bu barışçı ve insancıl politikası sadece komşular için değil bütün dünya için geçerliydi. "Bütün insanlığı bir vücuda benzeten ve vücudun bir yerindeki acıdan bütün vücudun ıstırap duyacağını" belirten yüce Atatürk'ün bu yaklaşımı, O'nun nasıl eşsiz bir insan ve lider olduğunun göstergesidir.

Atatürk sağlığında hem Türkiye'nin güvenliğini hem de bölge güvenliğini sağlayan uluslar arası antlaşmaların imzalanmasında öncü olmuş Sadabat Paktı ve Balkan Antantı'nın imzalanmasını sağlamıştır.

Ne yazık ki, Atatürk sonrası, Türkiye ve bölge üzerinde emelleri olan emperyalistler, aynı oyunlarını tekrar sahnelemeye başlamışlar ve Ortadoğu bölgesi Dünya barışını tehdit eden temel merkez haline gelmiştir. Türkiye de dahil bölge ülkelerinde iktidara gelenler emperyalizmin tuzağına düşmekten kurtulamadılar. Ortadoğu bölgesi petrol zengini iken bölge insanı bundan yeterince faydalanamamaktadır. Bölgenin zenginlikleri batılı emperyalistlerce sömürülmektedir. İran-İrak savaşında olduğu gibi bazen ülkeler birbirleriyle savaşa sürüklenmekte bazen de günümüzde Irak işgali gibi, ülke emperyalistlerce direk işgal edilmektedir. Günümüzde Irak'a uygulanan senaryo, İran için uygulamaya konulmuş durumdadır. Sonra sıranın kimde olduğu bilinmemektedir. Atatürk gibi bir liderin eksikliğini Ortadoğu bölgesi sürekli hissetmektedir.